

ROMAN SZCZĘSNY

DEPARTMENT OF GEOGRAPHY OF AGRICULTURE AND RURAL AREAS,
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION,
POLISH ACADEMY OF SCIENCES,
1956—1996

The forty years' period of the Department existence is an occasion to sum up the previous activities, to make the review and to investigate the evolution of researches and also to make an attempt to estimate the obtained results — successes and failures. The previous scientific activities focused on the following problems:

- land utilization,
- agriculture typology,
- spatial structure of the agriculture, then spatial organization of the agriculture, and at present — the agriculture at the period of reorganization,
- spatial organization of the rural areas.

It was a consequent developmental sequence, aiming at the synthesis and focus of the researches was moving in time, the fields of them were superposing, interrelating, or they existed together.

Participation in the works of numerous Commissions of the International Geographical Union, cooperating within the bilateral contracts with a number of countries and also individual cooperation of particular workers with foreign institutes and geographers had an inspiring influence upon the previous scientific activities.

At the forty years' period there were 55 workers employed in the Department, but only some of them can be ranked among the veterans, working for more than 30 years (B. Gałczyńska, J. Kostrowicki, R. Kulikowski, W. Stola, R. Szczęsny, W. Tyszkiewicz). The chiefs of the Department were also changing. The function was fulfilled by: prof. J. Kostrowicki — 1956—1978 and 1981—1988, prof. A. Stasiak — 1979—1980 and prof. R. Szczęsny from 1989.

1480 publications were edited by the Department workers during the past period, 25% of them are written in foreign languages. The Department was always characterized by a close cooperation between its workers, so there were a big number of joint works. Many of the publications contributed to the development of the agriculture and rural areas. An attempt to estimate the activities and scientific achievements of the Department is very difficult and can be subjective. Apart from successes there were also failures and therefore an estimation should be left to others.

Translated by *Dorota Szupryczyńska-Gembala*

ZBYSZKO CHOJNICKI

Geografia społeczno-ekonomiczna wobec transformacji systemowej w Polsce

*Socio-economic geography
in the face of the systemic transformation in Poland*

Z a r y s t r e ś c i. Artykuł przedstawia problemy i zadania stojące przed polską geografią społeczno-ekonomiczną, przede wszystkim ze względu na zachodzące w Polsce przemiany systemowe. Autor omawia charakter, sytuację i model metodologiczny geografii społeczno-ekonomicznej oraz cztery grupy problemów odpowiadających głównym działom geografii społeczno-ekonomicznej: 1) geograficzno-ekonomiczne, 2) geograficzno-polityczne, 3) geograficzno-społeczne i 4) geograficzno-ludnościowe i osadnicze.

Polska przechodzi obecnie proces zasadniczej transformacji systemowej, zapoczątkowany w 1989 r. po załamaniu się reżimu komunistycznego.

Od tego czasu Polska odzyskała suwerenność państwową, powstał demokratyczny ustrój polityczny, rządowy i samorządowy, kształtuje się gospodarka rynkowa i następuje upodmiotowienie społeczeństwa. Tworzy się nowy porządek polityczny, gospodarczy i społeczny. Zmieniło się też otoczenie międzynarodowe i sytuacja geopolityczna Polski, na skutek rozpadu ZSRR i powstania szeregu nowych państw oraz zjednoczenia Niemiec.

Powstały nowe szanse, ale pozostały stare i ujawniły się nowe zagrożenia. Do starych należą głównie: zacofanie cywilizacyjne i techniczne oraz zagrożenie ekologiczne. Do nowych w aspekcie wewnętrznym można zaliczyć przede wszystkim: rosnące niezadowolenie ludzi oczekujących szybkiego zaspokojenia swoich aspiracji materialnych, bezrobocie i zjawiska patologii społecznej; w aspekcie zewnętrznym: brak stabilizacji sąsiednich krajów Europy Wschodniej. Pomijam tu zagrożenia globalne, takie jak np. eksplozja demograficzna.

Polska staje więc wobec starych i nowych wyzwań: przezwyżyczenia odziedziczonego po przeszłości opóźnienia cywilizacyjnego i zagrożenia środowiska, ukształtowania efektywnie działającego państwa i gospodarki oraz pełnej stabilizacji. Warunkuje to wzrost bezpieczeństwa narodowego i dobrobytu społeczeństwa, co umożliwi włączenie się do Wspólnoty Europejskiej (Chojnicki, Czyż i Parysek 1995).

Transformacja systemu politycznego i gospodarczego Polski oraz związane z nią zmiany społeczne stawiają przed nauką nowe wyzwania i wymagają rozwiązania szeregu istotnych problemów (Sadowski 1991, Kukliński 1993); geografia społeczno-ekonomiczna musi mieć w tym swój udział.

Celem artykułu jest właśnie przedstawienie możliwości i zadań geografii społeczno-ekonomicznej w rozwiązywaniu tych problemów na tle zachodzących przemian. Mam nadzieję, że przyczyni się to do lepszego zrozumienia charakteru i roli polskiej geografii społeczno-ekonomicznej.

Nie znaczy to jednak, że problematyka geografii społeczno-ekonomicznej jest wyznaczana jedynie przez „potrzeby społeczne”. Jak każda nauka, ma ona swoją „wewnętrzna logikę rozwoju”, którą określają potrzeby poznawcze i postęp teoretyczno-metodologiczny samej geografii oraz jej najbliższych nauk. Zanim zastanowimy się, jakie zadania stoją przed geografiami społeczno-ekonomiczną w związku z przemianami dokonującymi się w Polsce, krótko omówimy jej charakter, sytuację i model metodologiczny.

Przemiany zachodzące w Polsce zbliżają nas też do zachodniego kapitalistycznego modelu gospodarczego i ustroju demokratycznego. W tych warunkach konfrontacja z tendencjami rozwojowymi geografii w krajach wysoko rozwiniętych stanowi dodatkowy impuls do ich rozpatrzenia jako przesłanek przebudowy geografii społeczno-ekonomicznej w Polsce. Rozwój jej nie może się odbywać w oderwaniu od geografii światowej.

Charakter, sytuacja i model metodologiczny geografii społeczno-ekonomicznej w Polsce

Geografia społeczno-ekonomiczna zajmuje się szeroko pojętą sferą społeczną, a więc zjawiskami gospodarczymi, politycznymi, kulturowymi, ludnościowymi i osadniczymi w ujęciu przestrzennym, regionalnym i ekologicznym. Jest ona obok geografii fizycznej czołową dyscypliną geograficzną w Polsce. Mimo że podział ten ma zasadniczy charakter, gdyż u jego podstaw tkwi nieprzeciętna odmiennosc sfery przyrodniczej i społecznej, jednak geografowie polscy traktują swoją naukę jako całość, utrzymując jej jedność organizacyjną w postaci instytutów lub wydziałów geografii na uniwersytetach, wyższych szkołach akademickich i w Polskiej Akademii Nauk.

Geografia społeczno-ekonomiczna ma znaczny potencjał badawczy — spośród 800 pracowników naukowych geografii, a w tym 220 profesorów, około 40% jest geografami społeczno-ekonomicznymi.

Przedmiotowo w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej przeważa przestrzenno-strukturalne ujmowanie rzeczywistości społeczno-geograficznej głównie w kategoriach lokalizacyjnych, regionalnych i lokalnych, a w mniejszym stopniu ekologicznych, z uwzględnieniem zmian w czasie. W ostatnich latach wzrosło jednak zainteresowanie podejściem systemowym, co pozwala na integrowanie różnorodnych zjawisk społeczno-ekonomicznych, wyróżnianie różnych poziomów złożoności przestrzenno-systemowej oraz pełniejsze uwzględnienie aspektu rozwojowego.

Metodologicznie natomiast dominuje model przestrzegający rygorów naukowości, jaki ukształtował się na gruncie nauk empirycznych, w poważnym stopniu uwzględniający rolę zasad obiektywizacji wyników, modelowania, metod ilościowych. Ten sposób uprawiania geografii społeczno-ekonomicznej, chociaż krytykowany — zwłaszcza za technikocentryzm — uchronił ją w okresie powojennym od dogmatyzmu marksistowskiego (Chojnicki 1989).

Geografia społeczno-ekonomiczna ukształtowała się więc w przeważającej mierze jako dyscyplina naukowa dostarczająca solidnej wiedzy opisowo-wyjaśniającej i zaangażowana społecznie w tym sensie, że jej wyniki mogły być podstawą do rozwiązań praktycznych. Inną sprawą było to w jakim stopniu wyniki te zostały wykorzystane, np. do konstrukcji perspektywicznego planowania krajowego i regionalnego.

Pewien wpływ na polską geografii społeczno-ekonomiczną wywierają także koncepcje humanistyczne. Istotne znaczenie ma tu zwłaszcza uwzględnienie tych aspektów, które dotyczą perspektyw normatywno-wartościujących oraz uwzględnienia aspektu świadomości społecznej. Pod względem wyników badawczych natomiast niewielki wpływ ma tzw. nurt radykalny, w dużym stopniu bazujący na założeniach marksistowskich, które — zwłaszcza w swej wersji dogmatycznej — były odrzucone.

Co do wpływu postmodernizmu, modnego obecnie kierunku w geografii anglo-amerykańskiej, na polską geografii społeczno-ekonomiczną, to zainteresowanie nim ogranicza się do analizy koncepcji postfordowskich. Sądzę, że chodzi tu nie tyle o uwzględnienie postmodernizmu jako kierunku filozoficznego w geografii, ile o uświadomienie sobie charakteru zmian jakie zachodzą we współczesnym świecie. Być może są przełomowe (Chojnicki 1993).

Porównawczo biorąc, w małym stopniu dyskutuje się jednak o tych zagadnieniach — zwłaszcza w aspekcie filozoficznym, co odróżnia nas od geografii anglosaskiej, w której występuje stała konfrontacja różnych koncepcji pojmowania i uprawiania geografii.

Wydaje się, że geografia społeczno-ekonomiczna w Polsce powinna ulegać w wyższym stopniu zmianom problemowym niż filozoficzno-metodologicznym. Bezskrytyczne przyjęcie niektórych modnych kierunków, np. radykalizmu lub postmodernizmu, jako podstawy działalności badawczej, może doprowadzić do rozmycia się badań geograficznych w rozważaniach typu moralisty — reformatora, może pozbawić je walorów poznawczo-informacyjnych i nadać geografii społeczno-ekonomicznej charakter dyscypliny nie tyle badającej rzeczywistość, ile interpretującej ją na podstawie preferencji ideologicznych, jak to się dzieje częściowo w socjologii.

Przejdźmy teraz do przedstawienia problemów i zadań stojących przed polską geografii społeczno-ekonomiczną, przede wszystkim ze względu na zachodzące w Polsce przemiany. Wyróżniamy cztery grupy problemów odpowiadające głównym działom geografii społeczno-ekonomicznej: 1) geograficzno-ekonomiczne, 2) geograficzno-polityczne, 3) geograficzno-społeczne oraz 4) geograficzno-ludnościowe i osadnicze. Kolejność ich odpowiada sile oddziaływania na zachodzące zmiany.

Problemy geograficzno-ekonomiczne

W powojennym okresie budowy gospodarki centralno-nakazowej w Polsce, zwanej gospodarką socjalistyczną, w programach rozwoju geografii na pierwszy plan wysuwana była problematyka ekonomiczna. Próbowano nawet zredukować do niej całość „geografii człowieka” i podporządkować i ograniczyć do zagadnień związanych z planowaniem ekonomicznym i budową socjalizmu w Polsce. Program ten nie został jednak zrealizowany.

Nie wdając się w rozważania na temat ewolucji geografii ekonomicznej w Polsce, należy zauważyć, że w przeciwieństwie do geografii w byłym ZSRR i innych krajach komunistycznych, badania geograficzno-ekonomiczne nie były prowadzone na gruncie dogmatycznego marksizmu i wykorzystywały i rozwijały teoretyczne koncepcje różnych kierunków, które występowały w geografii światowej (Chojnicki 1991). Nie były też podporządkowane zadaniom i celom polityki gospodarczej wyznaczanej przez centralne planowanie, a zawierały własne założenia i krytyczny stosunek do niektórych kierunków rozwoju gospodarczego i polityki lokalizacyjnej. Powodowało to, że często wyniki tych badań i ekspertyz nie były brane pod uwagę w procesach decyzyjnych.

Badania geograficzno-ekonomiczne związane z planowaniem przestrzennym krajowym i regionalnym głównie dotyczyły:

- 1) stanu zagospodarowania przestrzennego oraz warunków i czynników jego zmian;
- 2) prognozowania układów przestrzennych;
- 3) oceny celów i programów zagospodarowania przestrzennego oraz
- 4) weryfikacji planów zagospodarowania przestrzennego.

W latach 70. i 80. największe znaczenie poznawcze i praktyczne w zakresie problematyki geograficzno-ekonomicznej miały badania dotyczące:

- 1) struktury i poziomu rozwoju regionalnego i współzależności regionalnych oraz typologii regionów ekonomicznych;
- 2) przestrzennego rozmieszczenia procesów uprzemysłowienia i zmian jakie dokonywały się pod wpływem uprzemysłowienia w strukturze przestrzennej kraju, a zwłaszcza w regionach słabo rozwiniętych; szczególne znaczenie miało tu zagadnienie wyrównania dysproporcji w rozwoju regionów zacofanych;
- 3) struktury przestrzennej rolniczego użytkowania ziemi i efektywności gospodarowania na gruncie typologii przestrzennej gospodarki rolnej;
- 4) zróżnicowania przestrzennego tercjarizacji gospodarki i jej roli w aktywizacji gospodarki.

Mniej uwagi natomiast poświęcano problematyce geografii transportu i komunikacji (Chojnicki 1980).

Równocześnie jednak wobec rosnącego kryzysu społeczno-ekonomicznego od połowy lat 70. geografia ekonomiczna stała się niejako bezradną rejestratorką negatywnych zjawisk, co spowodowało zmniejszenie się zainteresowania jej problematyką na rzecz problematyki społecznej, a więc geografii społecznej.

Zmiany ustrojowe i powstanie gospodarki rynkowej po 1989 r. dały geografii ekonomicznej nowy impuls, stworzyły nowe możliwości i postawiły nowe zadania. Naczelnym problemem ekonomicznym stało się efektywne kształtowanie warunków rozwoju ekonomicznego i restrukturyzacja gospodarki.

W związku z tym w ostatnim okresie zarysowały się następujące zmiany:

1. Zwiększyły się badania w zakresie przekształcania gospodarki w ujęciu regionalnym i lokalnym zastanych struktur i kompleksowe analizy stanu produkcji przemysłowej i działalności usługowej w ujęciu regionalnym i lokalnym.

2. W pracach tych dominują jednak opisy sprawozdawcze i najwyżej diagnozy stanu gospodarki w określonych przekrojach czasowych. Zaznacza się

natomiast brak głębszej refleksji nad mechanizmami i kierunkami przemian oraz prób sformułowania koncepcji teoretycznych charakteru i konsekwencji przestrzennych transformacji. Wyjątkiem jest tu teoria przestrzennej samoorganizacji gospodarki.

3. Wystąpiła też przewaga studiów dotyczących kraju jako całości w przekroju wojewódzkim, wykorzystujących głównie dostępne dane statystyczne (np. liczne analizy prywatyzacji, napływu kapitału zagranicznego, przedsiębiorstw polonijnych), brak natomiast pogłębionych analiz dotyczących przekształceń konkretnych regionów, mogących mieć znaczenie praktyczne.

4. Następuje także przejście od badania „struktur widocznych” (*visible structure*), do „struktur niewidocznych” (*invisible structure*).

Geografia ekonomiczna może odegrać jednak znacznie większą rolę w rozwiązywaniu problemów uwarunkowań rozwoju ekonomicznego i transformacji gospodarki poprzez badania ujawniające: 1) stan rzeczywitej realizacji procesów transformacji gospodarki w poszczególnych jej działach (przemysłu, rolnictwie, transporcie, usługach) w aspekcie przestrzennym; 2) te uwarunkowania zmian, które w programach reform nie są ujmowane ze względu na swój regionalny lub lokalny charakter, bądź też o charakterze pozaekonomicznym (społecznym, ekologicznym, itp.).

Geografia ekonomiczna nie rości sobie pretensji do formułowania programów rozwoju ekonomicznego i restrukturyzacji, ale w wyniku swych badań może przyczynić się do ich weryfikacji i korygowania ze względu na oddziaływanie rzeczywistych ograniczeń i uwarunkowań o charakterze regionalnym i lokalnym.

Jak przedstawiają się w związku z tym zadania geografii ekonomicznej w procesie przemian zachodzących w Polsce? Należy się skoncentrować na następujących problemach:

1. Na czoło wysuwają się badania zróżnicowania przestrzennego i regionalnego charakteru i wyników procesów restrukturyzacji produkcji przemysłowej i rolnej. Problematyka ta obejmuje:
 - charakter, głębokość i skutki regionalne i lokalne kryzysu tradycyjnych gałęzi przemysłu (zwłaszcza maszynowego i zbrojeniowego) oraz rolnictwa (szczególnie Państwowych Gospodarstw Rolnych);
 - zróżnicowanie regionalnych procesów adaptacji różnych gałęzi przemysłu do warunków gospodarki rynkowej i powstania nowych rynków zagranicznych;
 - zróżnicowanie przestrzenne zmian form własności, a zwłaszcza prywatyzacji przemysłu państwowego oraz Państwowych Gospodarstw Rolnych;
 - zmiany struktury wielkości przedsiębiorstw produkcyjnych i tworzenia się korporacji przemysłowych;
 - kształtowanie się nowych form przestrzennej organizacji działalności gospodarczej (sieci przemysłowe, parki technologiczne, aliance strategiczne).
2. Drugą ważną grupę obejmują badania czynników aktywizacji rozwoju gospodarczego w ujęciu regionalnym i lokalnym, a mianowicie:
 - zróżnicowania przestrzennego środowiska technicznego, społecznego i instytucjonalnego działalności przedsiębiorstw oraz środowiska biznesu;

- dyfuzji przestrzennej innowacji technicznych oraz wpływu nowej technologii i telekomunikacji na zróżnicowanie przestrzenne rozwoju gospodarczego;
 - struktury regionalnej inwestycji krajowych i zagranicznych;
 - atrakcyjności miast dla inwestowania.
3. Trzecią grupę stanowią badania kształtowania się rynku kapitałowego i wpływu działania systemu bankowego i finansowania na strukturę przestrzenną gospodarki.
 4. Czwarta grupa dotyczy tworzenia się nowych powiązań ekonomicznych, zwłaszcza z krajami sąsiedzkimi i funkcjonowania gospodarki regionów przygranicznych oraz konsekwencji międzynarodowego podziału pracy i miejsca w nim Polski i jej poszczególnych regionów.

Zestaw tych zagadnień nie wyczerpuje oczywiście całości problematyki, ale pokazuje nowe tendencje.

Przy rozwiązaniu tych problemów należy wziąć pod uwagę i wykorzystać nowe koncepcje procesów i struktur społeczno-gospodarczych, jakie zachodzą w społeczeństwach i gospodarce krajów wysoko rozwiniętych. Należą do nich: postfordowski model elastycznej produkcji związany z koncepcją postmodernizacji, teoria regulacji, teoria cyklu życiowego produktów, metabolizmu przemysłowego i szereg innych.

Problemy geograficzno-polityczne

Geografia polityczna rozwijała się w pewnym dystansie od geografii ekonomicznej, chociaż obecnie następuje znaczne zbliżenie problematyki politycznej, ekonomicznej i społecznej.

Geografia polityczna zajmuje się przestrzennymi aspektami działalności politycznej, a przede wszystkim działalnością państwa w ujęciu wewnętrznym i zewnętrznym, tj. międzynarodowym. Państwo jest tu rozpatrywane jako konkretny terytorialny system polityczny, a nie tylko jako twór ustrojowy.

W okresie powojennym władze w Polsce propagowały i próbowały narzucić ideologiczną koncepcję problematyki geograficzno-politycznej w ujęciu ortodoksyjno-marksistowskim. Kierunek ten, rozwijany głównie w ZSRR i tych krajach, w których dominowała ortodoksja marksistowska, używając doktryny marksistowskiej jako szyldu, rozpatrywał miejsce i rolę państwa w politycznej strukturze świata w kontekście przemian i kształtowania się tzw. formacji kapitalistycznej i socjalistycznej. Zajmowano się głównie zmianami na mapie politycznej świata i działaniami, które rozszerzały „obóz socjalistyczny” i jego potęgę polityczną, apologetycznie wykazując postępowy charakter tych zmian. Geografię polityczną w krajach zachodnich „demaskowano” jako reprezentującą interesy imperialistyczne. Niski poziom analityczny i nadmierne wykorzystywanie języka propagandy sprawiają, że jej funkcje informacyjno-poznawcze, a jeszcze bardziej wyjaśniające, były niewielkie.

Ze względu na to geografowie polscy nie uprawiali problematyki geograficzno-politycznej, zwłaszcza w aspekcie międzynarodowym. Nie chcieli prowadzić badań i publikować prac, które w sposób obiektywny nie przedstawiałyby stanu świata i nie uwzględniały rzeczywistych interesów Polski. W nowych warunkach

ustrojowych i politycznych należy na nowo podjąć problematykę geografii politycznej, zarówno w ujęciu wewnętrznym jak i zewnętrznym.

Badania jakie prowadzono w ostatnich latach w zakresie geografii politycznej dotyczyły głównie aspektu wewnętrznego, a nie międzynarodowego. Problematyka ta dotyczyła:

- 1) struktury i podziału terytorialno-administracyjnego kraju, zwłaszcza ze względu na reformę tego podziału;
- 2) geografii elektorальной, tj. analizy wyników wyborów władz państwowych i samorządów i prób ich wyjaśnienia;
- 3) mniejszości narodowych i ich znaczenia politycznego.

Badania prowadzone w aspekcie zewnętrznym objęły tylko problemy tworzenia euroregionów, zmian politycznych w Europie środkowo-wschodniej oraz zmian granic i przekształceń narodowościowych.

Dalszy efektywny rozwój geografii politycznej w Polsce wymaga zarówno kontynuacji problemów, które w ostatnich latach podjęto, jak i wprowadzenia nowych, dotyczących aspektów zewnętrznych, międzynarodowych. Chodzi tu przede wszystkim o badania:

- 1) międzynarodowego systemu politycznego i zmian jego struktur państwowych i regionalnych;
- 2) konfliktów politycznych w skali światowej i europejskiej na tle gospodarczym, etnicznym i religijnym;
- 3) kształtowania się ponad- i międzypaństwowych organizmów politycznych i organizacji, przede wszystkim Wspólnoty Europejskiej;
- 4) roli politycznej korporacji ponadnarodowych;
- 5) roli i miejsca Polski oraz jej powiązań w Europie, zwłaszcza ze Wspólnotą Europejską;
- 6) studia wybranych krajów szczególnie interesujących dla Polski (przede wszystkim sąsiedzkich).

Problemy geograficzno-społeczne

Problematykę geografii społecznej jest trudniej wyodrębnić niż geografii ekonomicznej, gdyż nie ma ona wyraźnie określonego pola badawczego. Wokół jej koncepcji toczą się spory, które również wystąpiły w geografii polskiej. Do jej problematyki należy zaliczyć badania stosunków, struktury i zachowań grup społecznych, środowiska społecznego oraz działalności i wytworów kulturowych w ujęciu przestrzennym.

Problematyka geografii społecznej nie stanowi jednolitego zespołu problemowego. Dość trudno ją odgraniczyć od problematyki socjologicznej i kulturowej. Specyfika badań geograficznych polega głównie na zróżnicowaniu przestrzennym zjawisk społecznych, bądź rozpatrywaniu ich w skali regionalnej lub lokalnej. Zainteresowanie tą problematyką zaczęło się w latach 70. i stale rośnie w krajach zachodnich, a zwłaszcza w USA. Ma to zapewne związek z pojawieniem się lub nasileniem takich zjawisk jak: ostre konflikty społeczne i etniczne w wielkich miastach, rosnące bezrobocie, ruchy feministyczne, wzrost patologii społecznych, AIDS i inne.

W tym czasie również geografowie polscy zajęli się problematyką geografii społecznej, poprzez uwzględnienie aspektów społecznych w badaniach ludności

ciowych i ekologii miast. Rozpoczęto też dyskusję nad koncepcją i zakresem geografii społecznej.

W końcu lat 70. wystąpiły niepokoje społeczne, strajki i akcje antyrządowe, które oprócz aspektu politycznego były reakcją na wyraźne pogarszanie się warunków życiowych i stopy życiowej oraz zdrowotności (spadek średniej długości życia). Spowodowało to wzrost zainteresowania geografiami społeczną, a zwłaszcza takimi zagadnieniami jak:

- 1) badania poziomu i warunków życia w różnych skalach przestrzennych,
- 2) badania zróżnicowania regionalnego poziomu zdrowotności i usług ochrony zdrowia,
- 3) badania natężenia i czynników przestępczości w układzie miast i regionów oraz
- 4) badania zmian świadomości społecznej.

Problemy społeczne w warunkach przebudowy i kształtowania nowego systemu społeczno-gospodarczego w Polsce nabrały jeszcze większego znaczenia, ale ich efektywne rozwiązywanie na gruncie geografii wymaga dalszego wykrystalizowania ich podstaw teoretycznych i metodologicznych.

W warunkach przemian systemu społecznego pojawiły się zjawiska pozytywne, np. wzrost samoorganizacji społecznej w postaci samorządu i szeregu organizacji społecznych troszczących się o ludzi chorych i biednych, ale nasiliły się także zjawiska negatywne. Do „starych” zjawisk negatywnych należy przede wszystkim zaliczyć dalsze obniżanie się zdrowotności społeczeństwa i kryzys państwowej służby zdrowia oraz wzrost patologii społecznych, a zwłaszcza przestępczości i narkomanii. „Nowym” zjawiskiem jest przede wszystkim bezrobocie, wyraźnie związane ze zmianą systemu gospodarczego i kryzysem gospodarczym.

W obrębie kontynuowanych kierunków badań chodzi więc o następujące problemy:

- 1) w badaniach zmian poziomu życia — kształtowanie się zróżnicowania dochodu różnych grup społecznych w ujęciu regionalnym oraz struktury potrzeb i wydatków w ujęciu regionalnym;
- 2) w badaniach stanu zdrowotności społeczeństwa — przede wszystkim dyfuzja chorób cywilizacyjnych;
- 3) w badaniach patologii społecznych — określenie wpływu otwarcia granic i ruchów ludności na kształtowanie się przestępstw kryminalnych i sprawności organizacyjnej instytucji państwowych w ujęciu regionalnym;
- 4) w badaniach świadomości regionalnej — preferencje i oceny procesów demokratyzacji i reformy gospodarczej w ujęciu regionalnym.

Do nowych kierunków należy zaliczyć:

- 1) badania bezrobocia i rynku pracy w Polsce w ujęciu regionalnym i lokalnym oraz czynników tworzących je i likwidujących; badania wpływu bezrobocia na kształtowanie się nowego stosunku do pracy i na zjawisko strajków;
- 2) badania zmian poziomu kulturowego społeczeństwa w ujęciu regionalnym oraz systemu wartości społecznych;
- 3) badania roli i organizacji społeczności lokalnych w oddolnym kreowaniu rozwoju społeczno-gospodarczego.

Niewielkie jest natomiast zainteresowanie takimi problemami jak geografia płci (*gender geography*) i feminizmu, czym z dużym zaangażowaniem zajmują się geografowie amerykańscy.

Odrębny charakter ma problematyka geografii kultury, która nie budzi większego zainteresowania w Polsce. Wyjątkiem jest tu problematyka przestrzeni kulturowej oraz miejsce kultu religijnego i pielgrzymek. Wydaje się, że sytuację tę należałoby zmienić i podjąć badania przynajmniej niektórych ważkich zagadnień, takich jak: zróżnicowanie kulturalne społeczeństwa w skali regionalnej i lokalnej oraz wpływ na nie szkolnictwa, środków masowego przekazu i innych.

Problemy geograficzno-ludnościowe i osadnicze

Geografia ludności i osadnictwa stanowi najbardziej tradycyjny składnik geografii człowieka, a zarazem w swej wersji klasycznej najbardziej ustabilizowany problemowo. W jej ramach dokonał się też największy postęp teoretyczny w postaci teorii ośrodków (miejsc) centralnych Christallera, teorii bazy ekonomicznej i funkcji miastotwórczych, teorii sieci osadniczej i innych.

Polskie badania geograficzno-ludnościowe i osadnicze, wykorzystując w wysokim stopniu koncepcje teoretyczne i metodologiczne geografii światowej, uzyskały własne, oryginalne osiągnięcia i zasilają nimi studia i praktykę planowania przestrzennego. Badania te ograniczyły woluntarystyczne podejście w planowaniu i odegrały znaczną rolę w kształtowaniu podstaw teoretycznych i empirycznych planowania sieci osadniczej w Polsce.

Współczesna problematyka geografii osadnictwa i ludności w znacznym stopniu jest kontynuacją klasycznych badań w tej dziedzinie i dotyczy zagadnień: urbanizacji, przestrzennej struktury miast, systemów miejskich, struktur ludności i migracji. Zmniejszył się jednak nacisk na stosowanie wyrafinowanych metod i modelowania, a zwiększyło się zainteresowanie konsekwencjami ekonomicznymi i społecznymi rozwoju miast, ich strukturą etniczną i sytuacją ekologiczną.

Rozwój problematyki geografii ludności i osadnictwa był i jest w Polsce dość równoległy do badań prowadzonych w geografii europejskiej i amerykańskiej, może z pewnym opóźnieniem związanym z adaptacją metod modelowania matematycznego.

W aspekcie ludnościowym koncentrowano się na badaniach rozkładów przestrzennych ludności, naturalnej i zawodowej struktury przestrzennej ludności oraz jej ruchliwości, a zwłaszcza migracjach wewnętrznych i dojazdach do pracy.

W aspekcie osadniczym badania głównie dotyczyły:

- 1) procesów urbanizacji oraz rozwoju przekształceń przestrzenno-funkcjonalnych miast,
- 2) charakteru i kształtowania się wielkich aglomeracji miejsko-przemysłowych,
- 3) wewnętrznej struktury przestrzennej i funkcjonalnej miast, także w ujęciu ekologicznym i mieszkalnictwa,
- 4) genezy i ewolucji osadnictwa wiejskiego oraz morfologii,
- 5) charakteru i modeli sieci osadniczej oraz systemu osadniczego Polski.

Badania te cechowała daleko idąca współzależność studiów układów przestrzennych ludności oraz zmian systemu osadniczego. Były one też w znacznym stopniu związane z planowaniem przestrzennym i regionalnym.

Dalszy rozwój tej problematyki powinien stanowić kontynuację dotychczasowych kierunków badań i w mniejszym stopniu podlegać presji zmian zachodzących w Polsce, niż to ma miejsce w problematyce geografii ekonomicznej i politycznej.

Jednak kryzys ekonomiczny, a zwłaszcza szeregu działów produkcji przemysłowych oraz brak nowych inwestycji przemysłowych tworzących miejsca pracy na większą skalę, zmniejszyły znacznie mobilność ludności, a głównie migracje wieś – miasto oraz zamroziły istniejący układ osadniczy w Polsce. Ujawniły się natomiast żywiołowe procesy ludnościowe i strukturalno-osadnicze, które wymagają podjęcia badań przestrzennego rozmieszczenia i ich czynników regionalnych, takich jak:

- 1) wzrost zagrożenia demograficznego w związku ze zmianą warunków ekonomicznych i postępem technicznym, a zwłaszcza nasilający się proces starzenia ludności,
- 2) powstanie „nowej proletaryzacji” miejskiej i wiejskiej związanej z przemianami struktury klasowej i zubożeniem pracowników niektórych gałęzi przemysłu,
- 3) zwiększona anarchizacja procesów urbanizacji,
- 4) tercjarizacja dużych miast związana z upadkiem niektórych gałęzi przemysłu,
- 5) deindustrializacja średnich i małych miast i wzrost ich funkcji centralnych,
- 6) załamanie się budownictwa i rynku mieszkaniowego,
- 7) migracje i ruchy ludności z obszaru byłego ZSRR.

*

Geografia społeczno-ekonomiczna w Polsce nie zamykała się w kręgu badań poznawczych i zmierzała do rozwiązywania problemów praktycznych przede wszystkim w zakresie planowania przestrzennego i regionalnego. Obecnie, w sytuacji kształtowania się nowego ładu społeczno-gospodarczego, stoi wobec nowych zadań i problemów. Mamy nadzieję, że rozwiązywanie tych zadań nie tylko pozwoli rozpoznać stan tych przemian, lecz także umożliwi ich korygowanie i formułowanie alternatywnych rozwiązań.

LITERATURA

- Chojnicki Z. 1980, *Podstawowe problemy polskiej geografii społeczno-ekonomicznej*, Czas. Geogr., 51/1, s. 3–12.
- 1986, *Refleksje dotyczące teraźniejszości i przyszłości geografii polskiej*, Przegl. Geogr., 58, 3, s. 357–377.
- 1990, *The anatomy of the crisis of the Polish economy*, (w:) A. Kukliński, B. Jałowicki (red.), *Local development in Europe: experiences and prospects*, Region. Local Studies, 5, Univ. Warsaw, Warsaw, s. 58–87.
- (red.) 1991, *Podstawowe problemy metodologiczne rozwoju polskiej geografii*. Poznań, UAM, Ser. Geogr., 48.

- 1993, *Postmodernistyczne zmiany globalnego porządku społeczno-gospodarczego*, (w:) A. Kukliński (red.) *Polonia quo vadis?*, Studia Region. Lok., (12) 45, Uniw. Warsz., Warszawa, s. 167–204.
- Chojnicki Z., Czyż T., Parysek J.J. 1995, *Przekształcenia i dylematy polskiej gospodarki* (W:) F. W. Carter, W. Maik (red.), *Proces przekształceń społeczno-gospodarczych w Europie Środkowej i Wschodniej po roku 1989*, Toruń, s. 15–35.
- Kukliński A. 1993, *Polska w perspektywie zmian globalnych*, (w:) A. Kukliński (red.) *Polonia quo vadis?*, Studia Region. Lok., (12) 45, Uniw. Warsz., Warszawa, s. 7–22.
- Sadowski Z. 1991, *The great transition*, (w:) A. Kukliński (red.), *Poland in the perspective of global change. Globality versus Locality, 1*, Polish Association for the Club of Rome, Warsaw, s. 99–179.

[Tekst złożony w Redakcji w lipcu 1995 r.]

ZBYSZKO CHOJNICKI

SOCIO-ECONOMIC GEOGRAPHY IN THE FACE OF THE SYSTEMIC TRANSFORMATION IN POLAND

The article presents the problems and tasks facing Polish socio-economic geography, connected largely with the systemic transformation taking place in Poland. The author discusses the character, situation and methodological model of socio-economic geography, and four groups of issues corresponding to the main branches of socio-economic geography: 1) economic geography, 2) political geography, 3) social geography, and 4) population and settlement geography.